

„ZAPOMNIANI” WIKTORYNI UWAGI NA MARGINESIE NOWSZYCH BADAŃ

1 Wiktoryni

W 1108 r. Wilhelm z Champeaux († 1122)¹, archidiakon i scholastyk katedry Notre-Dame w Paryżu, zrzekł się wszystkich funkcji i osiadł przy kaplicy cmentarnej na lewym brzegu Sekwany, pragnąc zająć się wyłącznie modlitwą i nauczaniem. Szybko dołączyli do niego liczni naśladowcy, a nowa wspólnota zaczęła rządzić się *Regulą* św. Augustyna. Od początku mocno zaangażowała się też w dzieło reformy Kościoła. Protekcja biskupa a następnie króla pozwoliła się jej szybko rozwinąć. W 1113 r. uzyskała rangę opactwa a Wilhelm został biskupem Châlon. W tej sytuacji pierwszym opatem został jego uczeń, Gilduin († 1155), który doprowadził do rozkwitu nowej kongregacji.

Cechami wyróżniającymi wiktorynów² były znacznie żywsze niż w przypadku innych współczesnych kierunków reformy zakonnej związki z życiem miejskim i dworem królewskim. Rozbudowana liturgia sygnalizuje wpływy kluniackie, jednakże posty, rodzaj ubioru i początkowa praca ręczna znamionują wpływy *ordinis novi*. Ta ostatnia szybko zastąpiona została przez aktywność naukową i szkolną. Według Hugona od św. Wiktora, studia kanoników, poprzez wzbogaca-

¹ R. Aubert, *Guillaume de Champeaux*, w: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, t. 22, Paris 1988 kol. 876–877. Zob. przegląd literatury: J. Châtillon, *De Guillaume de Champeaux à Thomas Gallus*, „Revue du Moyen Âge latin” 8:1952 s. 139–162. Zob. przyp. 33.

² Pamiętać trzeba, że mianem wiktorynów, oprócz naszej kongregacji kanoników regularnych św. Wiktora z Paryża, określa się też benedyktyńską kongregację skupioną wokół opactwa św. Wiktora w Marsylii, zob. G. Spinelli, *Viktoriner (v. Marseille)*, w: *Lexikon des Mittelalters* (dalej cyt. LM), t. 8, München-Zürich, kol. 1667–1668 oraz P. Amargier, *Un âge d'or du monachisme. Saint-Victor de Marseille (990–1090)*, Marseille 1990.

nie refleksji własnej i uczniów nad swoją egzystencją, miały pomagać w szukaniu drogi ku Bogu³. Ważnym zadaniem wiktorynów była zatem opieka duchowa, religijna, w postaci m. in. kazań i spowiedzi, nad tak prężnie rozwijającym się w XII w. paryskim środowiskiem naukowym⁴. Cechy te sprawiły, że kongregacja św. Wiktora pozostała stosunkowo elitarną. Nie przeszkodziło jej to jednak w osiągnięciu znacznego sukcesu, zwłaszcza w północnej Francji i w Anglii. Liczbę podległych jej opactw szacuje się na ok. 12 w XII w. i ok. 40 w momencie śmierci Ludwika VII w 1270 r.⁵ Przy czym to rozprzestrzenianie odbywało się przede wszystkim poprzez afiliację już istniejących kanonii czy grup kanoników, a nie, jak to było w przypadku innych zakonów powstających w XII w., poprzez fundację nowych klasztorów⁶.

2 Badania nad dziejami i rolą kongregacji

Dzieje opactwa, a zwłaszcza kongregacji św. Wiktora, nie są najlepiej zbadane. Zarysował je ostatnio Rainer Berndt w dwóch hasłach słownikowych, zbierając przy okazji nowszą literaturę⁷. Ciągłe jednakże podstawową pozostaje stara monografia Fouriera Bonnarda⁸, gdzie znaleźć można m. in. listę podległych przeorstw i parafii⁹. Ważne znaczenie miała publikacja tomu z paryskich sympozjów nt. humanizmu średniowiecznego, które w latach 1986–1988 poświęcone zostały opactwu św. Wiktora¹⁰. Otworzył on nową serię wy-

³ Hugoni de S. Victore, *De institutione nouitiourum*, cap. 7–8, PL t. 176 kol. 932–934. Zob. Odo prior s. Victoris, *Epistolae de obseruantia canonice professionis recte prestanda*, 2, PL t. 196 kol. 1403–1404: *Quod si propter discendi studium nostrum velles habere consortium [...] Instruit plane si sit qui intendat, si sit qui aures cordis aperiat; cella quippe instruere dicitur, cum qui in ea sedet Spiritu sancto illustratus instruitur [...] Videmus perosque illiteratos in cellulis habitantes de moribus subtiliter disputare, diaboli occultas insidias mirabili celeritate deprehendere [...]*.

⁴ J. Longère, *La fonction pastorale de Saint-Victor à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle*, w: *L'abbaye* (zob. przyp. 10), s. 291–313.

⁵ R. Berndt, *Victorins*, w: *Dictionnaire de spiritualité* (dalej cyt. DS), t. 16, Paris 1994 kol. 559–560.

⁶ *Liber Ordinis* (zob. przyp. 11), s. VII–IX.

⁷ R. Berndt, *Victorins*, kol. 559–562; Tenże, *Viktoriner*, w: LM t. 8, 1997 kol. 1668–1669.

⁸ *Histoire de l'Abbaye royale de l'Ordre des chanoines réguliers de St-Victor de Paris*, t. 1 (1113–1500), t. 2 (1500–1791), Paris 1904–1908.

⁹ Tamże, t. 2 s. 275–288.

¹⁰ *L'abbaye parisienne de Saint-Victor au Moyen Âge. Communications pré-*

dawniczą, *Bibliotheca Victorina*, która okazała się przedsięwzięciem udanym i prężnym.

Bardzo ważne znaczenie dla poznania dziejów opactwa, zwłaszcza wczesnych, XII–XIII-wiecznych, miała też nowa edycja *Liber Ordinis Sancti Victoris Parisiensis*¹¹. Jest to zbiór zwyczajów (*consuetudines*) opactwa, sporządzony już pod rządami opata Gilduina, a następnie przeredagowany przy okazji afiliacji opactwa św. Genowefy w Paryżu¹².

Początek wiktorynów i ich rozwój do ok. połowy XII w. opracował Robert-Henri Boutier¹³. Analiza przekazów poświęconych dziejom miejsca powstania pokazała, że Wilhelm z Champeaux osiadł przy istniejącym od czasów merowińskich przycementarnym ośrodku kościelnym, zapewne złożonym z kaplicy i przybudówek. Daleko zatem było temu miejscu do „pustkowiec”, jak malowała go późniejsza tradycja klasztorna. Autor, szukając przyczyn niezwykłego sukcesu nowej fundacji, kreśli barwną panoramę ówczesnych konfliktów między stronictwem reformy i zachowawczym, w którym wiktoryni opowiedzieli się od początku po stronie reform. Szczęśliwy dla nich zbieg okoliczności, w tym także dramatycznych, jakim było zamordowanie w 1133 r. Tomasza, przeora opactwa św. Wiktora, umożliwił uzyskanie stałego, realnego wsparcia kolejnych władców, biskupów i papieży. Dwunastowiecznymi dziejami wiktorynów zajmował się ostatnio także J. Ehlers¹⁴. Dietrich Lohrmann przedstawił działalność opata Ernisa (1161–1172), opierając się na 60. listach z tego okresu dokumentujących kontakty opactwa z kurią rzymską¹⁵. Podobne badania nad korespondencją i karierą Stefana (Étienne) z Orleanu, zw. z Tournai († 1203) przeprowadził Charles Vulliez¹⁶. Z kolei Bernard Barbiche zajął się kontaktami z papieżem w XIII w., zarów-

sentées au XIIIe Colloque d'Humanisme médiéval de Paris (1986–1988), sous la dir. de J. Longère (Bibliotheca Victorina, 1), Paris-Turnhout 1991.

¹¹ *Liber Ordinis Sancti Victoris Parisiensis*, wyd. L. Jocqué, L. Milis (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, 61), Turnhout 1984.

¹² Tamże, s. IX.

¹³ *Les origines et les premiers développements de l'abbaye Saint-Victor de Paris*, w: *L'abbaye*, s. 23–52.

¹⁴ J. Ehlers, *Das Augustinerchorherrenstift St. Viktor des 12. Jh.*, w: *Aufbruch – Wandel – Eneuerung*, hrsg. v. G. Wienand, 1994 s. 100–122 (do tego artykułu nie dotarłem).

¹⁵ D. Lohrmann, *Ernis, abbé de Saint-Victor (1161–1172). Rapports avec Rome, affaires financières*, w: *L'abbaye*, s. 181–194.

¹⁶ *Études sur la correspondance et la carrière d'Étienne d'Orléans dit de Tournai († 1203)*, w: *L'abbaye*, s. 195–231.

no opactwa św. Wiktora, jak i położonego obok a należącego do wiktorynów od 1148 r. potężnego opactwa św. Genowefy, zaopatrując swoje studium w zarys dziejów obu kanonii¹⁷.

Martin Schoebel w gruntownej monografii opracował dzieje archiwum do chwili kasaty w okresie rewolucji oraz rozwój i zarząd posiadłości opactwa św. Wiktora do lat trzydziestych XIII w., w okresie największej pomyślności opactwa¹⁸.

Luc Jocqué¹⁹ w obszernym studium opartym na wspomnianej edycji *Liber Ordinis*²⁰ zrekonstruował organizację konwentu opactwa w XII w. Opat (*abbas*)²¹, wspomagający go przeor (*prior*) i podprzeor (*subprior*) oraz zarządzający finansami komornik (*camerarius*), wspomagany przez podkomorzego (*subcamerarius*), odpowiedzialnego za budynek oraz koadiutora (*coadiutor*), rozdzielającego między braci chleb i wino oraz opiekującego się piekarnią – oto elita władzy opactwa. Ważne miejsce zajmują w niej „starsi” (*seniores*), których rady zasięga się w bieżących sprawach, gdy nie zwołuje się całego konwentu. Piwniczny (*cellarius*) zajmował się przede wszystkim sprawami kuchni, refektarzowy (*refectorarius*) – nadzorował wszystko, co dotyczy refektarza, zaś szpitalnik (*infirmarius*) opiekował się chorymi. Kontakty ze światem zewnętrznym utrzymywali przede wszystkim: jałmużnik (*elemosinarius*), zarządzający wydzieloną częścią majątku przeznaczoną na dobroczynność, dwaj furtianie (*portarius*), zawsze konwersi, oraz *hospitarius*, opiekujący się gośćmi. Szatny (*uestiarius*) troszczył się o ubiór kanoników, zaś bibliotekarz (*armarius*) – bibliotekę i skryptorium. Była to zatem funkcja w opactwie i kongregacji znacząca. Opiekę nad kościołem sprawował zakrystian (*sacrista*), którym zawsze był kanonik. Każdy z tych urzędników miał swo-

¹⁷ B. Barbiche, *La papauté et les abbayes de Sainte-Geneviève et de Saint-Victor de Paris au XIIIe siècle*, w: *L'Église de France et la Papauté (X^e–XIIIe siècle). Actes du XXVIe colloque historique franco-allemand organisé en coopération avec l'École nationale des chartes par l'Institut historique allemand de Paris (Paris, 17–19 octobre 1990)*, publiés par R. Groe (*Études et documents pour servir à une Gallia Pontificia*, 1), Bonn 1993 s. 239–263.

¹⁸ M. Schoebel, *Archiv und Besitz der Abtei St. Viktor in Paris* (Pariser Historische Studien, 31), Bonn 1991. Zob. recenzja: M. Derwich, „Sobótka”, w druku.

¹⁹ *Les structures de la population claustrale dans l'ordre de Saint-Victor au XIIe siècle. Un essai d'analyse du „Liber Ordinis”*, w: *L'abbaye*, s. 53–95.

²⁰ Zob. przyp. 11.

²¹ Polska terminologia monastyczna jest bardzo uboga, także w kwestii urzędów klasztornych. Dlatego obok własnych propozycji tłumaczenia, w nawiasach podaję nazwę łacińską.

ich pomocników, na ogół braci konwersów. W sumie 23 urzędników, wybieranych lub (w przypadku niższych rangą) mianowanych, zapewniało funkcjonowanie wspólnoty złożonej z kanoników, wyraźnie oddzielonych prawnie i praktycznie od konwersów. W odróżnieniu jednakże od kartuzów czy cystersów, gdzie konwersi zastępowali świeckich służebników, u wiktorynów funkcjonowała także służba świecka.

Z kolei Jean-Pierre Willesme²² zarysował rozwój architektoniczny opactwa, skupiając się jednak na okresie po przebudowie kościoła w 1448 r. Wcześniejsze dzieje budynków opactwa są bowiem bardzo słabo znane. Lepiej poznane są dopiero zabudowania powstałe w latach 1517–1524, przebudowywane w XVII i XVIII w.

Wiele uwagi poświęcono zwłaszcza sławnej „szkole św. Wiktora”²³. Najważniejsze ze związanych z nią postaci to z pewnością Hugo ze św. Wiktora († 1141)²⁴ i ostatnio „odkrywany” jako geograf²⁵ Ryszard ze św. Wiktora († 1173)²⁶, którego twórczości teologicznej poświęcono dwie nowe monografie²⁷. Inne, to Achard († 1170), drugi z kolei opat²⁸, Andrzej († 1175), opat klasztoru św. Jakuba w Wigmore (He-

²² *L'abbaye Saint-Victor de Paris: L'église et les bâtiments, des origines à la Révolution*, w: *L'abbaye*, s. 97–115.

²³ J. Châtillon, *La culture de l'École de Saint-Victor au XIIe s.*, w: *Entretiens sur la Renaissance du XIIe s.*, sous la dir. de M. de Gondillac et E. Jeanneau, Paris-La Haye 1968 s. 147–160; Zob. też G. A. Zinn, *Die Regularkanoniker*, w: *Geschichte der christlichen Spiritualität*, t. 1, *Von den Anfängen bis zum 12. Jahrhundert*, hrsg. v. B. McGinn, J. Meyendorff, J. Leclercq, Mit einer Einführung für die deutsche Ausgabe von J. Sudbrack, Würzburg 1993 s. 232–243.

²⁴ Zob. P. Sicard, *Hugues de Saint-Victor et son École* (Témoins de notre Histoire, [Turnhout] 1991) oraz: R. Bacon, *Hugo de Saint Victor*, w: DS t. 7/1, 1969 kol. 901–939; J. Ehlers, *Hugo v. St.-Victor*, w: LM t. 5, 1991 kol. 177–178; M. Daniluk, S. Janeczka, *Hugon ze Świętego Wiktora*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, Lublin 1993 kol. 1292–1296.

²⁵ P. Gautier Dalché, *La „Descriptio mappae mundi” de Hugues de Saint-Victor: „retractatio et additamenta”*, w: *L'abbaye*, s. 143–179; L. Giard, *Hugues de Saint-Victor: cartographe du savoir*, w: *L'abbaye*, s. 253–269.

²⁶ J. Châtillon, *Richard de Saint-Victor*, w: DS t. 13, 1988 kol. 593–654; M. A. Aris, *Richard v. St. Viktor*, w: LM t. 7, 1995 kol. 825–826.

²⁷ N. den Bok, *Communicating the Most High. A systematic Study of „Person” and „Trinity” in the Theology of Richard of Saint-Victor († 1173)* (Bibliotheca Victorina, 7), Paris 1996 oraz znajdująca się w druku: P. Cacciapuoti, *„Deus existentia amoris” Theologia della carità e teologia della Trinità negli scritti di Riccardo di San Vittore († 1173)* (Bibliotheca Victorina, 8).

²⁸ M. Viller, *Achard de Saint-Victor*, w: DS t. 1, 1937 kol. 175; J. Châtillon, *Théologie, spiritualité et métaphysique dans l'oeuvre oratoire d'Achard de Saint-Victor*, Paris 1969; H. J. Oesterle, *Achard v. St. Victor*, w: LM t. 1:1980 kol. 78; R. Berndt, *Victorins*, kol. 560–561.

resfordshire)²⁹, Godefroy († 1195)³⁰ czy Gouthier (XII w.)³¹. Ciągle mało znana jest postać założyciela, Wilhelma z Champeaux³², którego Jean Jolivet określił mianem dialektyka i teologa³³.

Przy okazji edycji sporządzonego w 1514 r. przez Claude'a de Grandrue katalogu biblioteki opactwa opracowana została także historia tej bogatej księżnicy³⁴. Niedawno Gunnar Teske opublikował obszerną monografię znajdujących się w bibliotece św. Wiktora zbiorów listów, dając przy okazji zarys dziejów jej rękopiśmiennych zbiorów³⁵. François Gasparri³⁶ i Patricia Stirnemann³⁷ przybliżyli XII-wieczną działalność skryptorium opactwa.

3 Na Pomorzu Zachodnim

Kongregacja wiktorynów nie była reprezentowana na ziemiach wchodzących w skład Królestwa Polskiego. Jedynie na Pomorzu Zachodnim powstał jeden klasztor, a w planach pozostała fundacja drugiego.

²⁹ R. Berndt, *André de Saint-Victor († 1175). Exégète et théologien* (Bibliotheca Victorina, 2), Turnhout 1991. Zob. Tenże, *La pratique exégétique d'André de Saint-Victor. Tradition victorine et influence rabbinique*, w: *L'abbaye*, s. 271–290; Tenże, *Victorins*, kol. 561. Zob. *Andreae de Santo Victore Opera (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, 53, 53 A–F)*, Turnhout 1986–1990.

³⁰ Ph. Delhaye, *Godefroy de Saint-Victor*, w: DS t. 6, 1967 kol. 252–256; F. Gaspari, *Godefroy de Saint-Victor, une personnalité peu connue du monde intellectuel et artistique parisien du XIIe siècle*, „Scriptorium” 36:1985 s. 57–69; R. Berndt, *Victorins*, kol. 561 oraz uzupełnienia bibliograficzne w *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, t. 21, Paris 1986 kol. 401.

³¹ J. Châtillon, *Gouthier de Saint-Victor*, w: DS t. 6, 1967 kol. 148–149. O tych ostatnich zob. H. Santiago Otero, *Guolterio y Godefredo de San Victor. Sur tesis acerca del conocimiento de Christo hombre*, „Divinitas” 18:1974 s. 168–179.

³² Zob. przyp. 1.

³³ J. Jolivet, *Donnés sur Guillaume de Champeaux. Dialecticien et théologien*, w: *L'abbaye*, s. 235–251.

³⁴ *Le catalogue de la bibliothèque de l'abbaye de Saint-Victor de Paris de Claude de Grandrue 1514*, Paris 1983; dzieje biblioteki przedstawił G. Ouy, s. I–XXXXV.

³⁵ G. Teske, *Die Briefsammlungen des 12. Jahrhunderts in St. Viktor, Paris: Entstehung, Überlieferung und Bedeutung für Geschichte der Abtei* (Studien und Dokumente zur Gallia Pontificia, 2), Bonn 1993.

³⁶ „Scriptorium” et bureau d'écriture de l'abbaye Saint Victor de Paris, w: *L'abbaye*, s. 119–139.

³⁷ *La production manuscrite et la bibliothèque de Saint-Victor, 1140–1155*, w: *L'abbaye*, s. 140–141.

Nagle i w zasadzie jednorazowe pojawienie się wiktorynów na Pomorzu Zachodnim wiąże się prawdopodobnie z planową akcją władz kościelnych zmierzających do implantacji na tym terenie tego reformatorskiego ruchu kanoniczego. W każdym razie w 1260 r. biskup kamieniecki Herman z Kamienia Pomorskiego (Kammin), „uzbrojony” w mandat papieża Aleksandra IV, zwrócił się do książąt pomorskich o objęcie opieką „zakonu” św. Wiktora³⁸. Jeszcze w tym samym roku Barnim I udzielił pierwszego znanego nadania, obejmującego 60 łanów, *fratribus ordinis sancte [!] Victoris Parisiensis in Vkerkunde commorantibus*³⁹. Czy był on fundatorem klasztoru we Wkryjuściu (Ueckermünde) i czy fundacja nastąpiła właśnie w 1260 r., jak przypuszczał Hermann Hoogeweg⁴⁰, nie wiadomo⁴¹. Nie wiadomo też, skąd pochodził konwent⁴². H. Hoogeweg⁴³ i Hellmuth Heyden⁴⁴ przyjmowali, bez żadnych dowodów źródłowych, iż przybył z Paryża, zaś Kazimierz Bobowski⁴⁵, bez podania źródła informacji, wskazywał na opactwo w Neumünster⁴⁶. Jednakże według Hoogewega⁴⁷ kontakty z tym ostatnim są późniejsze, z okresu po przenosinach konwentu do Tatyńi koło Polic i wiążą się z reformą tutejszych kanoników dokonaną przy pomocy braci przybyłych z Neumünster. Po translacji klasztoru w 1276 r. do Tatyńi, w 1331 r. przeniesiono go ponownie, do Jasienicy (Jasenitz) k. Szczecina, gdzie przetrwał do kasaty reformacyjnej w 1537 r. Dwie translacje oraz niewielka początkowo liczba kanoników (6–8) wskazują na kłopoty

³⁸ *Pommersches Urkundenbuch*, Bd. 2, bearb. R. Prümers, Stettin 1881, nr 693.

³⁹ *Tamże*, nr 694.

⁴⁰ *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Bd. 2, Stettin 1925 s. 72.

⁴¹ J. Petersohn, *Die südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftespiel des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhunderts. Mission – Kirchenorganisation – Kulturpolitik* (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 17), Köln–Wien 1979 s. 505.

⁴² *Tamże*.

⁴³ H. Hoogeweg, *dz. cyt.*, Bd. 2 s. 73.

⁴⁴ *Kirchengeschichte Pommerns*, Bd. 1, *Von Anfängen des Christentums bis zur Reformationszeit* (Osteuropa und deutsche Osten, III/5), Köln–Braunsfeld 1957 wyd. 2 s. 128.

⁴⁵ K. Bobowski, *Esquisse du développement de réseaux de couvents de moines et de chanoines en Poméranie occidentale au Moyen Âge*, w: *Naissance et fonctionnement des réseaux monastiques et canoniaux. Actes du Premier Colloque international du CERCOR, Saint-Étienne, 16–18 septembre 1985* (CERCOR, Travaux et recherches, 1), Saint-Étienne 1991 s. 303.

⁴⁶ *Tamże*.

⁴⁷ H. Hoogeweg, *dz. cyt.*, Bd. 2 s. 73 n.

adaptacyjne i rekrutacyjne, które rozwiązało dopiero osiedlenie się w pobliżu dużego ośrodka miejskiego, Szczecina⁴⁸.

Jak zauważył już H. Hoogeweg⁴⁹, nadanie kongregacji św. Wiktora 20 łańw położonych w pobliżu Choszczna (Arnswalde), dokonane w latach 1250–1280 (dokument jest niedatowany) przez Lipolda z żoną Małgorzatą i synem Hasrnidem, wskazuje na plany fundacji jeszcze jednej kanonii wiktorynów na Pomorzu Zachodnim. Jak podkreślił J. Petersohn⁵⁰, ich związki z fundacją we Wkryujściu pozostają niejasne.

Być może dalsze badania pozwolą na odkrycie nowych danych dotyczących bezpośrednich kontaktów wiktorynów z ziemiami polskimi. Ich oddziaływania pośrednie, szczególnie poprzez dzieła głównych reprezentantów „szkoły” św. Wiktora, były odczuwalne przez całe średniowiecze. W drugiej połowie XV w. miały np. swój wkład w dzieło reformy życia wewnętrznego w opactwie benedyktyńskim na Łyścu⁵¹. Jednak popularność w późnośredniowiecznych środowiskach monastycznych dzieł XII-wiecznych była, jak dowiódł Giles Constable, typowa⁵².

⁴⁸ Tamże, s. 71–108; K. Bobowski, *art. cyt.*, s. 303.

⁴⁹ H. Hoogeweg, *dz. cyt.*, Bd. 2 s. 72.

⁵⁰ J. Petersohn, *dz. cyt.*, s. 505.

⁵¹ M. Derwich, *Benedyktyński klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa–Wrocław 1992 s. 491–492, 495.

⁵² G. Constable, *The Popularity of Twelfth-Century Spiritual Writers in the Late Middle Ages*, w: *Renaissance Studies in Honor of Hans Baron*, Florence 1971 s. 5–28; Tenże, *Twelfth-Century Spirituality and the Late Middle Ages*, „*Medieval and Renaissance Studies*” 5:1971 s. 27–60. Obie prace przedrukowane w: Tenże, *Religious Life and Thought (11th–12th centuries)* (Collected Studies Series, 89), London 1979 XV, XVI.